

**ПІДГОТОВКА ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ДЦП ДО
ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ ЗАСОБАМИ
САМОСТІЙНИХ ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМИ ВПРАВАМИ
В УМОВАХ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ**

**THE PECULIARITIES OF PRESCHOOL
CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY
IN TERMS OF THE REHABILITATION CENTER**

У статті аналізуються особливості підготовки дошкільників із ДЦП в умовах реабілітаційного центру. Автор досліджує стратегічні можливості інтегрованого навчання для дітей з проблемами здоров'я засобами самостійних занять, які б надавали можливість самостійно займатися фізичними вправами та отримувати всебічний гармонійний розвиток. На думку автора, корекційний напрям навчання і виховання — раціональний шлях для подолання цієї проблеми.

Недоліки загального фізичного розвитку у дошкільників із ДЦП негативно впливають на оволодіння ними життєво важливими вміннями та навичками — це викликає гостру потребу у проведенні корекційно-виховної роботи. Гіпокінезія і пов'язана з нею недостатність м'язової діяльності погіршують координаційні здібності. Раціонально побудована система фізичного виховання, систематичні фізичні вправи сприяють розвитку і нормалізації функцій організму дитини з особливими потребами. Реалізація особистісно-орієнтованої системи навчання потребує зміни «векторів» у педагогіці: від навчання як нормативно побудованого процесу до навчання як індивідуальної діяльності школяра, її корекції й педагогічної підтримки. Суттєво змінюється функція навчання. Усвідомлення та засвоєння дошкільниками із ДЦП знань шляхом використання цілеспрямованого корекційного впливу в організації навчально-виховного процесу є значною частиною їх особистісного розвитку.

Ключові слова: фізичний розвиток, психічний розвиток, ін-клюдія, особистість, дошкільний вік, учитель, корекція, рухова активність, самостійні заняття, фізичні вправи.

In the article the peculiarities of preschool children with cerebral palsy in terms of the rehabilitation center are analyzing. The author examines the strategic opportunities of integrated education for children with health problems by means of self-study that provide their own exercise and getting round harmonious development. According to the author, correctional area of training and education — the most efficient way to overcome this problem. It has been found that the disadvantages of general development of preschool children with cerebral palsy negatively affect vital to equip them with the skills and abilities — it is in dire need of corrective and educational work. Hypokinesia and the related lack of muscle coordination abilities worsen. Rationally constructed system of physical education, systematic exercise contribute to the development and normalization of body functions child with special needs. The implementation of student-centered learning system requires a change «vectors» in pedagogy from learning how regulatory process built to learning how individual student activities, its correction and pedagogical support. Significantly changing function studies. Understanding and mastering knowledge preschool children with cerebral palsy using targeted corrective influence in the educational process is a significant part of their personal development

It is found that the lack of general physical development of preschool children with cerebral palsy negatively affects their mastery of essential skills and navychek — it causes an acute need for corrective training work. Hypokinesia and the related failure of muscle activity impair coordination abilities. Rationally constructed system of physical education, systematic physical exercises contribute to the development and normalization of body functions of a child with special needs.

Keywords: physical development, mental development, inclusion, personality, preschool age, teacher, correction, motor activity, independent occupations, physical exercises.

В статье анализируются особенности подготовки дошкольников с ДЦП в условиях реабилитационного центра. Автор исследует стратегические возможности интегрированного обучения детей с проблемами здоровья средствами самостоятельных занятий, которые бы давали возможность самостоятельно заниматься физическими упражнениями и получать всестороннее гармоническое развитие. По мнению автора, коррекционное направление обучения и воспитания — наиболее рациональный путь для преодоления этой проблемы.

Недостатки общего физического развития у детей с ДЦП негативно влияют на овладение ими жизненно важными умениями и навыками — это вызывает острую потребность в проведении коррекционно-воспитательной работы. Гипокинезия и связанная с ней недостаточность мышечной деятельности ухудшают координационные способности. Рационально построенная система физического воспитания, систематические физические упражнения способствуют развитию и нормализации функций организма ребенка с особыми потребностями. Реализация личностно-ориентированной системы обучения требует смены «векторов» в педагогике: от обучения как нормативно построенного процесса к учению как индивидуальной деятельности школьника, ее коррекции и педагогической поддержки. Существенно меняется функция обучения. Осознание и усвоение дошкольниками с ДЦП знаний путем использования целенаправленного коррекционного воздействия в организации учебно-воспитательного процесса является значительной частью их личностного развития.

Ключевые слова: физическое развитие, психическое развитие, инклюзия, личность, дошкольный возраст, учитель, коррекция, двигательная активность, самостоятельные занятия, физические упражнения.

Постановка загальної проблеми. Гуманістична парадигма сучасної спеціальної освіти робить дуже актуальною проблему психолого-педагогічної допомоги дітям з ДЦП, оскільки акцентує право кожної людини на навчання та розвиток згідно з її можливостями [9, 1].

На етапі становлення постіндустріального суспільства гостро постає питання розвитку особистості, яка здатна самостійно, активно діяти, приймати рішення, гнучко адаптуватися до змінних умов життя. Розвиток стає ключовим словом педагогічного процесу, суттєвим, глибинним поняттям навчання [10, 3].

Реалізація особистісно-орієнтованої системи навчання потребує зміни «векторів» у педагогіці: від навчання як нормативно побудованого процесу до навчання як індивідуальної діяльності школяра, її корекції й педагогічної підтримки. Суттєво змінюється функція навчання. Одна справа, коли дитина-інвалід виконує завдання під контролем вчителя, і зовсім інша — коли самостійно фізично самовдосконалюється.

Усвідомлення та засвоєння дошкільниками із ДЦП знань шляхом використання цілеспрямованого корекційного впливу в організації навчально-виховного процесу є значною частиною їх особистісного розвитку [1, 3–5].

Особистість дитини-інваліда із ДЦП формується завдяки багатьом факторам, серед яких особливе місце належить біологічним, фізичним і соціальним чинникам. Якщо протягом тривалого часу не приділяти пильну увагу цим факторам, то організм дитини багато чого недоотримує [6, 1].

За статистичними даними МОЗ України, проблема інвалідності набула особливої гостроти. На початок вересня 2013 року кількість дітей-інвалідів збільшилась на 9,2%, порівняно з попереднім роком. Найчастіше зустрічається дитячий церебральний параліч (ДЦП).

У дітей, які страждають на ДЦП, зустрічаються різноманітні порушення: рухові, інтелектуальні, мовні, розлади інших вищих коркових функцій. З порушенням опорно-рухового апарату руйнується увесь хід моторного розвитку. Це пов'язано з тим, що

всі важливі функції організму — дихання, кровообіг, ковтання, переміщення тіла в просторі, звукопромовна сторона мови реалізуються рухом — скорочуванням м'язового апарату. Рухові порушення при дитячому церебральному паралічі є основним дефектом і являють собою аномалію моторного розвитку, яка без відповідної корекції негативно впливає на формування нерво-во-психічних функцій дитини. Особливість рухових порушень у дітей із ДЦП полягає не тільки в труднощах або в неможливості виконання рухів, а й у слабкості їх відчуття. Слабкість відчуття своїх рухів та труднощі в діях з предметами є причиною недостатності активного дотику, впізнання на дотик. Це в свою чергу ще більше ускладнює розвиток цілеспрямованих практичних дій і відображається на психічному та фізичному розвитку дитини [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне суспільство спонукає до роздумів про роль у ньому дітей, які мають особливості психофізичного розвитку, тобто тих, які випадають із нашого стереотипного уявлення про так звану нормальність. Щоб виховати конкурентоспроможну на ринку праці, обізнану в сучасних умовах та фізично розвинену особистість, педагогічний процес виховання має враховувати індивідуальні ритми розвитку кожної дитини, залишаючи право на її самобутність, унікальність. Життєво необхідно створити умови, які б не тільки впливали на рівень розвитку рухових умінь та навичок, а й виховували у дитини потребу самостійно займатися фізичними вправами, сприймати навчальний матеріал як систему, спрямовану на їх фізичне удосконалення [2, 8–10].

Проблема навчання та виховання дітей із ДЦП була предметом дослідження і у корекційній педагогіці та спеціальній психології (Л. С. Виготський, М. С. Гарбузов, Г. М. Дульнев, В. В. Лебединський, І. Г. Єременко, О. М. Мастюкова, В. М. Синьов та ін.). Однак, незважаючи на значущість проблеми виховання дітей із ДЦП та проведені дослідження, вона і досі лишається недостатньо розв'язаною.

Одним із пріоритетних завдань подальшого розвитку освіти в Україні є сприяння впровадження в роботу дошкільних навчальних закладів інклюзивної освіти із урахуванням досвіду інших країн та кращих надбань вітчизняної психолого-педагогічної науки [8].

Інклюзивна освіта — це процес і результат включення (об'єднання) дітей із особливостями психофізичного розвитку та дітей, які не мають таких порушень, до навчання в одній групі загальноосвітнього закладу [4, 194–195].

Її головною складовою є створення спеціально організованого безбар'єрного середовища у навчально-виховному закладі, а в основу покладено такі принципи: гуманізація системи освіти та створення умов для задоволення освітніх потреб різних категорій дітей; взаємодія структур загальної та спеціальної освіти у реалізації інтегративних підходів щодо навчання дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку; доступність освіти вихованцям за наявності різноманітних психофізичних порушень; забезпечення своєчасної діагностики відхилень у розвитку, спрямованої на розробку індивідуального освітнього маршруту для кожного дошкільника, що передбачає навчання та виховання у найменш обмежених умовах; індивідуалізація навчання таких дітей, яка спрямована на реалізацію їх індивідуальних освітніх можливостей та потреб; створення банку даних для дітей дошкільного віку, які потребують корекції психофізичного розвитку. Отже, інклюзія включає дитину в середовище, де не буде різниці між дітьми-інвалідами і звичайними дітьми [5, 39].

Задовольнити вище згадані потреби можна лише організувавши особистісно-орієнтоване навчання учнів, яке орієнтує вчителя на кожного учня. Цьому питанню приділяли велику увагу такі видатні педагоги, як К. Ушинський, В. Сухомлинський, П. Лесгафт, А. Макаренко.

Спеціальна школа, крім загальних завдань трудового, інтелектуального і фізичного навчання та виховання, має розв'язувати питання корекції і компенсації порушених функцій організму розумово відсталих дітей з тим, щоб підготувати їх до самостійного

життя, соціалізації в умовах сучасного суспільства. Однак здійснення на практиці завдань навчально-корекційної та виховної роботи утруднюється обмеженими можливостями пізнавальної сфери дошкільників із ДЦП в умовах реабілітаційного центру. Ось чому стимуляція цієї категорії дітей до сприйняття педагогічних впливів і будь-якої пізнавальної діяльності має винятково важливе корекційне значення [3, 3].

Період дошкільного віку відіграє важливу роль у становленні особистості і є сензитивним для формування її первинного світогляду, самосвідомості, розвитку соціальних властивостей. Саме в цей час закладаються передумови майбутньої навчальної діяльності дитини, йде активний розвиток її пізнавальних можливостей. Як свідчить практика, дошкільники, які потребують корекції психофізичного розвитку, адаптуються до життя у загальноосвітніх навчальних закладах краще, ніж у спеціальних закладах. Особливо помітна різниця у набутті соціального досвіду. Все це і обумовило вибір теми дослідження та дає підстави вважати дану проблему *актуальною*.

Метою діяльності є підвищення ефективності підготовки дошкільників із ДЦП до інклюзивного навчання шляхом визначення психолого-педагогічних умов цього процесу. Основа таких умов – вимоги до спеціальної організації педагогічного впливу на дошкільників реабілітаційного центру, виходячи з суті інклюзивного навчання, основних напрямів роботи з оптимізації (поліпшення міжособистісних стосунків, послаблення нейротичних проявів як показників дезадаптованості, сприяння самостійності, підвищення рухової активності, самовизначення та ціннісно-орієнтаційної єдності з колективом).

Досягненню мети дослідження сприяють такі завдання:

1. Проаналізувати та систематизувати сучасні клініко-психічні та психолого-педагогічні теорії виникнення та корекції ДЦП.
2. Визначити ДЦП як особливий вид дизонтогенезу шляхом з'ясування особливостей розвитку усіх компонентів психічної сфери дітей із ДЦП від народження до дорослого віку.

3. Вивчити підходи до розробки спеціальних психолого-педагогічних технологій розвитку та навчання дошкільників із ДЦП засобами самостійних занять фізичними вправами.

4. Розробити, обґрунтувати, методично забезпечити та практично перевірити комплексну психолого-педагогічну технологію корекції дошкільників із ДЦП та підготовки їх до інклюзивного навчання в умовах реабілітаційного центру.

Об'єкт дослідження — психофізичний розвиток дошкільників із ДЦП реабілітаційного центру засобами самостійних занять фізичними вправами.

Предмет дослідження — комплексна психолого-педагогічна діагностика корекції психофізичного розвитку дошкільників із ДЦП.

Гіпотеза дослідження: підготовка дошкільників із ДЦП реабілітаційного центру засобами самостійних занять фізичними вправами можлива за умови застосування комплексної психолого-педагогічної технології, що реалізується шляхом створення:

— відповідної психолого-педагогічної діагностики та на її основі — індивідуальних корекційних програм для дітей дошкільного віку;

— системного диференційованого підходу до корекційних занять: психомоторна корекція; корекція засобами гри; корекція засобами мистецтва і музики; кінетотерапія; інтеграційний психолого-педагогічний супровід та підтримка родини.

Виклад основного матеріалу. Організаційною формою дослідження ми обрали самостійні фізичні вправи. Вони позитивно впливають на порушення динаміки взаємодії першої та другої сигнальних систем. Цим планували досягти подвійного ефекту:

- по-перше, корекційним впливом цих вправ ми передбачали виробити міцні динамічні стереотипи життєвої поведінки та культури систематичних і постійних фізичних навантажень;
- по-друге, в роботі з аномальними дітьми це може бути найоптимальніша форма самостійної діяльності поза контролем школи.

Структурною формою і основним змістом експерименту було запровадження:

а) синхронізації комплексів, у яких навчально-тренувальна робота на заняттях приблизно в оптимальних параметрах відповідала самостійним фізичним вправам;

б) розробки і запровадження моделі самостійних занять по розвитку рухових якостей з часовою та сезонною специфікою.

Експериментальна робота здійснювалась у три етапи, кожен з яких становив окрему серію досліджень та хронологічно відповідав одному навчальному року:

- колективно-ігровий етап, мета якого — поступовий перехід від колективних фізичних дій у аномальних дітей до індивідуального виконання спеціальних комплексів;

- індивідуально-комплексний етап передбачав синхронізацію комплексів і спрямовувався на формування навичок самостійно займатися фізичними вправами та перетворення їх у тренувальну звичку;

- диференційований етап запроваджувався з метою індивідуалізації завдань самостійних занять фізичними вправами відповідно до медичних показників, соматичного стану та основних супутніх захворювань дітей із ДЦП у реабілітаційному центрі. Він базувався на основі концептуальних засад лікувальної фізичної культури [11, 230–235].

Основною метою фізичної реабілітації у дітей-церебральників є адаптація дітей до майбутнього життя у соціумі. Формування основних умінь і навичок є обов'язковою умовою, виконання якої і обумовлює рівень їх життя.

Основними завданнями ЛФК для дітей з ДЦП є:

- виховання мотивації до рухової активності;
- розвиток здатності до вільного розслаблення м'язів;
- ліквідація зайвих рухів;
- розвиток координації;
- поліпшення рухливості у суглобах;
- запобігання контрактурам;
- стимуляція опорної функції ступні, ходьби, розвиток здібностей до самостійного пересування та самообслуговування.

Засобами вирішення зазначених завдань є фізичні вправи, спрямовані на ліквідацію впливу патологічних рефлексів. В умовах реабілітаційного центру заняття ЛФК проводяться з урахуванням індивідуальних рухових та психоемоційних особливостей дітей. Перевага надається індивідуальному та малогруповому методам. Основна частина триває 20–25 хвилин, протягом яких виконується комплекс гімнастичних вправ. У кожному випадку вправи призначаються лікарем окремо. Завершальна частина триває 5–10 хвилин, протягом яких відбувається поступове сповільнення ритму вправ, зниження фізичного навантаження. Після закінчення усіх вправ похваліть свою дитину та дайте їй відпочити [11] (дод. 1).

Висновки. Враховуючи, що фізична культура і спорт є потужним джерелом відновлення стану здоров'я, корекції або компенсації вроджених та набутих вад розвитку, соціальної адаптації та інтеграції в суспільство, в програмі освіти інвалідів важливу увагу слід приділяти фізкультурно-реабілітаційному супроводу інтегрованого навчання та виховання дітей з особливими потребами. Комплексною системою передбачено залучення дітей із ДЦП до систематичних занять фізичною культурою з метою розкриття їх потенційних можливостей, підвищення розумової та фізичної працездатності, корекції та компенсації відхилень у розвитку, а також соціальної адаптації та інтеграції в суспільство.

У дошкільному віці закладаються основи здоров'я і довголіття, формується система рухових вмінь і навичок, створюється фундамент для виховання фізичних здібностей, розвиваються морально-вольові якості, інтелектуальні здібності та естетичні ідеали. Тому дуже важливо саме на етапі дошкільного виховання створити оптимальні умови для успішного формування і розвитку необхідних якостей. Усвідомлення та засвоєння дошкільниками із ДЦП знань шляхом використання цілеспрямованого корекційного впливу в організації навчально-виховного процесу становить значну частину його особистісного розвитку.

Комплекс лікувальної гімнастики для дітей дошкільного віку із ДЦП

1. Вихідне положення — лежачи на спині, на рахунок 1–2 підіймаємо голову, 3–4 — опускаємо вниз (3–4 рази).

2. В. п. — лежачи на спині, на рахунок 1–2 — повороти голови праворуч, 3–4 — повороти голови ліворуч (4–6 разів).

3. В. п. — лежачи на спині, на рахунок 1–2 — нахили голови праворуч, 3–4 — нахили голови ліворуч (4–6 разів).

4. В. п. — лежачи на животі, на рахунок 1–2 підіймаємо голову, 3–4 — опускаємо вниз (3–4 рази).

5. В. п. — лежачи на животі, на рахунок 1–2 — поворот голови праворуч, 3–4 — поворот голови ліворуч (4–6 разів).

6. В. п. — лежачи на животі, на рахунок 1–2 — підіймаємо голову, 3–4 — опускаємо вниз (3–4 рази).

7. В. п. — лежачи на спині, підіймання тулуба: 1 — вгору, 2 — в. п. (6 разів).

8. В. п. — лежачи на спині, нахил тулуба в сторони: 1 — ліворуч, 2 — в. п., 3 — праворуч, 4 — в. п. (8 разів).

9. В. п. — лежачи на животі, підіймання тулуба: 1 — вгору, 2 — в. п. (6 разів).

10. В. п. — лежачи на животі, нахил тулуба в сторони: 1 — ліворуч, 2 — в. п., 3 — праворуч, 4 — в. п. (8 разів).

11. В. п. — сидячи на стільці, дитина кладе руку на стіл так, щоб кисть була із випростаними пальцями. На рахунок 1 — права рука, 2 — в. п., 3 — ліва рука, 4 — в. п. (8 разів).

12. В. п. — лежачи на спині, дитина відводить та зводить ноги, згинає їх у колінах та нахилає у різні боки. На рахунок 1 — права нога, 2 — в. п., 3 — ліва нога, 4 — в. п. (8 разів).

13. В. п. — лежачи на спині, дитина вдихає носом повітря, видихаючи його ротом; 1–4 глибокий вдих, 5–8 видих (2–3 рази).

Список літератури:

1. *Алан Писон, Давид Хокінс.* Школа миттєвої реакції, ловких рухів, швидких ніг і сильних рук. Фізичне розв'язання дітей 4–11 років. / Алан Персон, пер. з англ. Л. І. Заремської. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 320 с.: іл.

2. *Виготський Л. С.* Психологія. Видавництво: М.: АСТ Астрель Хранитель, 2008. — 671 с.

3. *Грицюк В. І.* Активізація корекційно-виховної роботи в допоміжній школі засобами рухливих ігор: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Грицюк Валерій Іванович — К., 2000. — 17 с.

4. Дефектологічний словник: навчальний посібник / за ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова, [упор. В. М. Тімашова]. — К.: «МП Леся», 2011. — 528 с.

5. *Кузава І. Б.* Теоретичне обґрунтування моделі реалізації інклюзивної освіти дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка №10 (269). Ч. III, 2013. — С. 39–46.

6. *Ланшин В. А., Пузанов Б. П.* Основи дефектології. Москва «Просвещение», 1990 г.

7. Освіта осіб з інвалідністю в Україні: Тематична національна доповідь. Міністерство освіти і науки України / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти. — К., 2010 — 419 с.

8. Освіта України — 2011: Інформаційно-аналітичні матеріали про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України у 2011 році / склад.: О. А. Удод, К. М. Левківський, В. П. Погребняк, О. В. Дашковська, Д. Б. Панасевич, А. К. Солоденко / за заг. ред. Табачника Д. В., Міністра освіти і науки, молоді та спорту України.

9. *Хворова Г. М.* Комплексна психолого-педагогічна технологія корекції розвитку активності дитини з аутизмом: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Хворова Ганна Михайлівна — К., 2010 — С. 19.

10. *Шевченко О. В.* Фізичний розвиток учнів допоміжної школи засобами художньої гімнастики: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Шевченко Ольга Володимирівна — К., 2001. — 19 с.

11. *Язловецький В. С., Верич Г. Е., Мухін В. М.* Основи фізичної реабілітації: навч. посібник. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2004. — 238 с.

Spysok literatury:

1. *Alan Pison, David Hokins* Shkola mgnovennoj reakcii, lovkih dvizhenij, bystryh nog i sil'nih ruk. Fizicheskoe razvitie detej 4–11 let. / Alan Person, per. s angl. L. I. Zaremskoj. – M.: AST: Ar stel', 2011. – 320 S.: il.
2. *Vygotskij L. S.* Psihologija – M.: AST Astrel' Hranitel', 2008. – 671 s.
3. *Grycjuk V. I.* Aktyvizacija korekcijno-vyhovnoi' roboty v dopomizhnij shkoli zasobamy ruhlyvyh igor: Avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.03 / Grycjuk Valerij Ivanovyh – K., 2000. – 17 s.
4. Defektologichnyj slovnyk: navchal'nyj posibnyk / za red. V. I. Bondarja, V.M. Syn'ova, [upor. V.M. Timashova]. – K.: «MP Lesja», 2011. – 528 S.
5. *Kuzava I. B.* Teoretychne obg'runtuvannja modeli realizacii' inkljuzyvnoi' osvity doshkil'nykiv, jaki potrebujut' korekcii' psyhofizychnogo rozvytku. Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka №10 (269). Ch. III. 2013. – S. 39-46.
6. *Lapshin V. A., Puzanov B. P.* Osnovy defektologii. Moskva «Prosveshhenie» 1990 g.
7. Osvita osib z invalidnistju v Ukrai'ni: Tematychna nacional'na dopovid'. Ministerstvo osvity i nauky Ukrai'ny /Instytut innovacijnyh tehnologij i zmistu osvity. – K., 2010 – 419 S.
8. Osvita Ukrai'ny – 2011: Informacijno-analitychni materialy pro dijal'nist' Ministerstva osvity i nauky, molodi i sportu Ukrai'ny u 2011 roci / sklad.: O. A. Udod, K. M. Levkivs'kyj, V. P. Pogrebnjak, O. V. Dashkovs'ka, D. B. Panasevych, A. K. Solodenko /za zag. red. Tabachnyka D. V., Ministra osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrai'ny.
9. *Hvorova G. M.* Kompleksna psyhologo-pedagogichna tehnologija korekcii' rozvytku aktyvnosti dytyny z autyzmom: Avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.03 / Hvorova Ganna Myhajlivna – K., 2010 – 19 s.
10. *Shevchenko O. V.* Fizychnyj rozvytok uchniv dopomizhnoi' shkoly zasobamy hudozhn'oi' gimnastyky: Avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.03 / Shevchenko Ol'ga Volodymyrivna – K., 2001. – 19 s.
11. *Jazlovec'kyj V. S., Verych G. E., Muhin V. M.* Osnovy fizychnoi' rehabilitacii': Navchal'nyj posibnyk. – Kirovograd: RVV KDPU im. Volodymyra Vynnychenka, 2004. – 238 s.

Отримано 12.12.2014 p.